

Een vergeten hoofdstuk joodse geschiedenis

De Palestina - Pioniers in Enschede

Klaas Jan Uildriks

Uit gegevens van de joodse en burgerlijke gemeente blijkt, dat tussen 1933 en 1942 meer dan 100 Palestina-pioniers werkzaam waren in Enschede en Twekkelo. Tot januari 1938 woonden zij aan de Alsteedschestraat nummer 23, daarna aan de toenmalige Strootsweg nummer 460 (nu Gerinkshoekweg). Over de toelating van deze veelal Duitse vluchtelingen was wel correspondentie tussen het Ministerie van Justitie en het Enschedese Comité Duitse vluchtelingen. Veel informatie over deze Palestina-pioniers is na de oorlog verzameld door Joop Slager.

Brückenthal

In 1937 kreeg Hilel Brückenthal de leiding. Het echtpaar Brückenthal was op verzoek van rabbi Josef Breuer te Frankfurt uit Palestina naar Enschede gekomen, want bijna alle Palestina-pioniers kwamen uit Duitsland. De hachsjava ('geschiktmaking') Enschede verzorgde een beroepsopleiding voor hen die naar Palestina emigreerden. Voornoemd echtpaar werd op 11 augustus 1937 ingeschreven in de burgerlijke stand alhier en werd lid van de joodse gemeente. Ze waren de enigen van de hachsjava die belastingplichtig waren. Nog in augustus 1937 begonnen Hilel en Amalie

De villa Haimers Esch aan de toenmalige Strootsweg 460 in Twekkelo werd gehuurd van de familie Beltman en bleef tot 8 oktober 1942 een joods tehuis. De laatste huurder was op 8 oktober Flora Neuberger met haar kind Uri, dat op 11 november 1941 was geboren in deze villa. Haar man Markus had de leiding overgenomen nadat Hilel Brückenthal in de zomer van 1940 door de Duitsers was opgehaald. Hilel en Amalie Brückenthal-Landau kregen hier drie kinderen: David, Israël en Mordechai. Mali en haar drie kinderen werden in september 1942 naar Westerbork gebracht, maar na zes weken kon zij op haar Engels-Palestijns paspoort worden uitgewisseld tegen Duitse vrouwen, die in Palestina woonden. Mali woonde vanaf november 1942 weer in Palestina. Haar man Hilel heeft de kampen in Duitsland overleefd en werd in 1945 met zijn gezin herenigd.

Deelnemers hachsjava

Weinig meisjes namen deel aan de hachsjava zelf; wel waren ze erg actief in de huishouding en de grote tuin. De jongste was Esther Tachauer, die in 1922 in Marktbreit was geboren, de oudste Sidonie Stessmann, geboren in 1904 te Hallenberg. Niemand trouwde tijdens de hachsjava in Twekkelo, omdat er in de villa te weinig ruimte was. Sommigen beloofden elkaar wel te gaan trouwen na de oorlog. De oudste man was Herman Auerbach (1908), die in 1943 in Sobibor werd omgebracht. Op Emanuel de Leeuw na kwamen ze allemaal uit Duitsland. Nagenoeg alle mannen heetten Israël, alle vrouwen Sara. Dit onderscheidingsteken was in Duitsland al verplicht gesteld. De Duitse regering besloot op 25 november 1941, dat Duitsers die in feite in het buitenland woonden, geen Duitse staatsburgers meer

De Alsteedschestraat, ter hoogte van de Mooienhofstraat, in 1940 (situatie thans onherkenbaar: Kuipersdijk!) Foto G.A.E.

In de Alsteedschestraat was in 1933 de Hachsjava van de Agoeda Jisroeil (officieel: Opleidingsinstituut voor orthodoxe Palestina pioniers) in het leven geroepen door o.a. Julius Samson, die een slagerij had aan de Mooienhofstraat 19, met assistentie van de dames Vromen en Sanders. De dames sliepen in de Soendastraat, een arme buurt met veel dronken mannen.

Brückenthal met hun werk aan de Alsteedschestraat.

Naar Twekkelo

Al in januari 1938 konden ze met 40 pioniers naar de Haimers Esch verhuizen; op 3 december 1938 kreeg de Agoeda, een sterk orthodox-religieuze organisatie, toestemming van de Rijksdienst het aantal deelnemers te verhogen van 40 naar 70.

Villa Haimers Esch aan de Gerinkshoekweg (vroeger Strootsweg), gebouwd door en voor Arend Beltman in 1924, van 1938 tot eind 1942 in gebruik bij de Palestina-pioniers Foto S.H.S.E.L.

konden zijn; daardoor verloren o.a. de Palestijnen hun nationaliteit en werden stateloos.

Haimers Esch

In de villa *de Haimers Esch* was beneden een grote eetzaal met een kleine studieruimte en keuken. Op de eerste verdieping was ruimte voor de synagoge en voor studie; daar waren ook de vertrekken voor de familie Brückenthal. Op de bovenste verdieping sliepen in drie kleine kamers de meisjes. In de kelder was een berging voor groenten en aardappelen en een warmwatervoorziening met zelfs een elektrische pomp. Vaak ging men op de fiets naar het badhuis in Hengelo. Om het huis was een grote tuin met vruchtbomen en bessenstruiken. Voor de mannen was er in de villa geen slaapplek, maar zij sliepen in de garage en later in het leegstaande Twekkelschooltje, dat door gemeentewerken voor gebruik gereed werd gemaakt. Van 1938 tot de zomer van 1940 was iedereen in deze villa gelukkig. In juli 1939 gingen zes jongens met het vluchtelingenschip *Dora* naar het Beloofde Land.

Opleidingsplaatsen

Er heerste een geest van kameraadschap en gedrevenheid tot een beroepsopleiding; zo werkte bv. Arnold Erlanger op een boerenbedrijf en volgde daarnaast een opleiding

vertrok op 10 juli 1937 en Mozes op 1 maart 1939 naar Palestina, Nico Hoek werd vermoord in Mauthausen.

De bewoners van Twekkelo zagen de *jödden* lopend of op de fiets naar de villa of naar hun werk gaan, dat ongewoon zwaar voor hen was en erg moeilijk vanwege het taalverschil. Vaak nam men een eigen pannetje mee, omdat de maaltijden kosher bereid moesten zijn. Siegfried Lehmann werkte op de boerderij van Jan ten Cate, die ook weet dat Max Flaksbaum als schildersgezel op de boerderij van zijn vader werkte.

De joden van Twekkelo en Enschede

De contacten tussen de joden in de stad en die in Twekkelo werden

Het Twekkeler schooltje, waar de mammen van de Hachsjarah sliepen, werd door de gemeente Enschede beschikbaar gesteld op verzoek van het Comité Duitse Vluchtelingen Foto Leo Metternich

voor smid. Manfred Strauss werkte bij smid Sachse in Boekelo. Wolf Buchsbaum kreeg bij garage Sprakel een scholing als automonteur en Heinemann Gutmann als timmerman bij Ter Pelle aan de Lipperkerkstraat. Vele anderen kregen een opleiding voor tuinman en tuinder bij Reinder Roering, bij Spelberg aan de Schukkinkweg of bij Blikker aan de Haaksbergerstraat te Usselo, na een oproep van Mozes Wijnberg, directeur der groenteveiling. Bij Minie Smelt-Blikker werkten drie joden, Bertus en Mozes Vromen en Nico Hoek, op de kwekerij. Het waren wel Palestijnen, maar ze kwamen niet uit Twekkelo. Bertus

steeds moeilijker. Op 31 maart 1940 werd weliswaar door de dankbare Palestijnen een feest aangeboden aan de joodse gemeente, maar dat was kennelijk een bijzonderheid. Eigenlijk onderhield de familie Brückenthal de contacten met de joodse gemeente. Shlomo Bi-Gil (Bügeleisen) bevestigt de onprettige verhouding. Hij schrijft: *Wij moesten in de synagoge op de laatste banken plaats nemen, omdat wij geen das droegen en geen hoge hoed hadden.* Waarschijnlijk wilde men zo weinig mogelijk geconfronteerd worden met de traditionele, orthodox-joodse erfenis uit het oosten. De jongens en meisjes van de hachsjarah hadden in

Duitsland het normale onderwijs gevolgd en deelgenomen aan het gewone maatschappelijke leven. Bovendien was Tweekelo geografisch nogal geïsoleerd, was hun werk erg zwaar en was er geen tijd voor vriendschappelijke contacten, volgens Julius Samson, die het geestelijk welzijn van de chaloetsiem (de jongelui) verzorgde. Een wel heel bijzonder woord van lof kreeg dokter De Jong uit Boekelo. De familie Brückenthal, die hij met raad en daad ter zijde stond, zei: *Hij is als een vader voor al onze jonge mensen!* Met de echtgenote van Sieg Menko gingen ze met de auto linnengoed en onderkleding kopen voor de jongens. Mevrouw Spits-Holzer kwam uit Duitsland en maakte het contact met de Palestinapioniers wel veel gemakkelijker.

De oorlogsjaren

Op 8 december 1940 was er aan giften voor hun opleiding al f 50.000 bijeen. Het *Comité Duitse vluchtelingen* werd geleid door Sieg Menko en Isidoor van Dam was de penningmeester, maar de stuwende kracht erachter was zeker Gerard Sanders, die in verbinding stond met joden en niet-joden.

Na mei 1940 waren het vooral de boeren die zich ontfermden over de Palestinapioniers en zorgden voor hun eten, zonder dat zelfs hun arbeiders of familie het wisten. De boeren van Tweekelo, Boekelo en Usselo verleenden vluchtelingen onderdak. Tot in de zomer van 1942 werd de hachsjarra betrekkelijk met rust gelaten, zelfs tijdens de razzia van 14 september 1941, maar toen de vrachtwagen kwam om de Palestinapioniers op te halen, was het huis...leeg! *Vertrokken per 30-12-1942* staat achter hun namen administratief geregistreerd; in feite was men veelal eerder vertrokken of ondergedoken. Op 13 april 1943 kwam het bevel dat Nederland jodenvrij moest zijn en het werd zich melden of onderduiken. Nu kwam o.a. de organisatie van Ds. L.Overduin sterk in actie en zij zorgde voor onderdak en broodbonnen. Als Johan Schukkink op de boerderij 't Wullen broodbonnen aangeboden krijgt van een hem onbekende dame, weigert hij ze

aan te nemen. Hij wilde zijn onderduikers niet verraden. Op 19 mei 1943 had een *jöddenstreuper* wel succes met negen ondergedoken joden in de 2e Bothofdwarsstraat. Marjam Cohen en Héléne Mainzer waren daar niet bij: zij waren net door Reuben Kahan van de villa naar Friesland gebracht, waar Ds. Overduin contact had met Ds. Kees Moulijn in Blija. Reuben werd daar boerenarbeider. Ook Simon Königsbuch en Justin Seligmann hadden juist op tijd het huis aan de Bothofdwarsstraat verlaten. Zij gingen naar de Bruggertsteeg. Toen ze dit huis verlaten hadden, woonden ze met zes collegae in een hut tussen Tweekelo en Hengelo. Op het erve 't Mors zaten acht joden ondergedoken, waaronder de families Stofkooper en Van der Horst uit Enschede. Ze woonden in de schuur en boven de stallen. De Palestinapionier Zeev Buchsbaum maakte met vijf mannelijke en één vrouwelijke collega in de bossen van Boekelo een gat in de grond van 4 x 4 meter en anderhalve meter diep, dat ze afdekten met golfplaten en groen. De organisatie-Overduin zorgde voor voedsel en op gepaste wijze vierden ze daar in februari 1943 de Slag om Stalingrad! Ze konden op banken zitten en slapen. Johan Schukkink of Jan van Elburg, onderdirecteur van de melkfabriek in Boekelo, brachten hun vanuit de fabriek op de fiets het eten. Voor de Duitsers het gat vonden, had Schukkink hen over de boerderijen verdeeld. Later werden sommigen toch nog gepakt en vermoord, anderen overleefden en emigreerden. Bernard Berger, die bij de familie in de Broekheurne zat, werd krankzinnig en ging naar Zuidlaren. Vele niet-joden waagden hun leven. Zo werd Pape, directeur van de melkfabriek in Boekelo, met zijn zoon gearresteerd en

vermoord. Ook bakker Jan van der Veen aan de Windmolenweg te Boekelo werd opgepakt en naar Vught gebracht, vanwaar hij lichamelijk en geestelijk gebroken terugkwam.

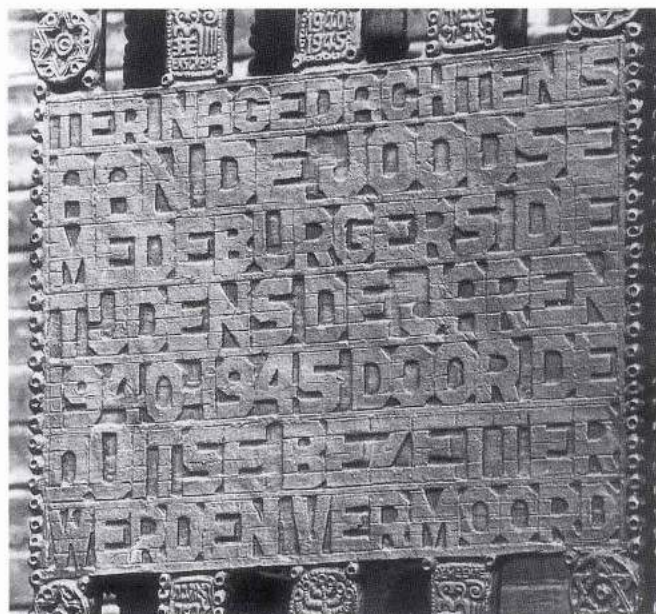
Van de ruim 50 Palestinapioniers, die vanaf 1938 aan de Strootsweg woonden, heeft 45% het geweld van de Tweede Wereldoorlog overleefd, maar op geen stukken na zijn alle verhalen verteld van moed en zelfopoffering van de plaatselijke bevolking ten behoeve van het welzijn en het lijfsbehoud van de Palestinapioniers die eens woonden aan de Strootsweg te Tweekelo!!

Ter herinnering aan al deze gebeurtenissen heeft beeldhouwer Appie Drielsma een gedenkteken gemaakt dat staat bij de synagoge aan de Prinsestraat te Enschede. Bij de onthulling op 6 november 1991 kwam men zelfs uit de V.S. en Israël en was de grote sjoel weer eens helemaal vol.

Bron:

Het bovenstaande is geheel ontleend aan: Zuylen, L.F. van, *Palestinapioniers in Twente 1933-1945*, een vergeten hoofdstuk, Enschede z.j.

Dit boek met Nederlandse tekst (88blz.) en Engelse vertaling (71 blz.) is nog nieuw verkrijgbaar bij het Van Deins Instituut te Enschede voor de prijs van f 25,-

Detail uit het Mauthausenmonument bij de synagoge:
 TER NAGEDACHTENIS AAN DE JOODSE
 MEDEBURGERS DIE TIJDENS DE JAREN 1940-1945
 DOOR DE DUITSE BEZETTERS WERDEN
 VERMOORD

Foto Leo Metternich